

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1

АНДРУХІВ О.І.

**ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ПОКАРАННЯ
НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ДРІБНІ ЗЛОЧИННИ У 1940-1950-ТІ РОКИ**

У статті розкривається правовий зміст системи покарань неповнолітніх за дрібні правопорушення у повоєнні роки. Акцентується увага на тому, що на фоні зниження загального рівня злочинності злочинність неповнолітніх зростала, що обумовлювалося глибокою соціальною кризою, наслідком голоду 1946-1947 рр. та іншими факторами. З метою незастосування стосовно неповнолітніх кримінальної відповідальності радянське право передбачало дієву систему трудового виховання, що одночасно слугувало елементом опіки над безпритульними дітьми.

Ключові слова: покарання неповнолітніх, правопорушення, безпритульні, нормативно-правовий акт, трудові виправні колонії.

В статье раскрывается правовое содержание системы наказаний несовершеннолетних за мелкие правонарушения в послевоенные годы. Акцентируется внимание на том, что на фоне снижения общего уровня преступности преступность несовершеннолетних росла, что обуславливалось глубоким социальным кризисом, следствием голода 1946-1947 гг. и другими факторами. С целью неприменения в отношении несовершеннолетних уголовной ответственности советское право предусматривало действенную систему трудового воспитания, что одновременно служило элементом опеки над беспризорными детьми.

Ключевые слова: наказание несовершеннолетних, правонарушения, беспризорные, нормативно-правовой акт, трудовые исправительные колонии.

The article reveals the legal content of the system of punishment of minors for minor offenses in the postwar years. Attention is drawn to the fact that against the background of a decrease in the overall level of crime, juvenile delinquency was growing, which was caused by a deep social crisis, a consequence of the famine of 1946-1947. and other factors. For the purpose of non-application of criminal responsibility in respect of minors, Soviet law provided for an effective system of labor education, which at the same time served as an element of custody of street children.

Key words: juvenile punishment, offenses, homeless, normative legal act, labor correctional colonies.

Вступ. Радянська система права і законодавства передбачала наявність значного масиву нормативно-правових актів, що регулювали боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Окрім чіткого правового регулювання процесу формування державних та громадських органів протидії цьому соціальному явищу, норми радянського права містили систему покарань для неповнолітніх правопорушників. Слід зауважити, що злочинність серед неповнолітніх, в основному серед безпритульних, зростала внаслідок загострення соціальної кризи після Другої світової війни.

Актуальність дослідження системи покарання неповнолітніх у повоєнне десятиліття обумовлюється кількома причинами. По-перше, ця тема є малодослідженою з точки зору правового змісту та історичної ретроспективи. По-друге, система покарань неповнолітніх тісно пов'язана

© АНДРУХІВ О.І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права (Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького)

на з питаннями захисту прав дитини, а радянська система права не відзначалася гуманністю. По-третє, норми радянського права містили і позитивні риси, які передбачали запровадження системи трудового виховання та навчання як основних механізмів соціалізації неповнолітніх та бездоглядних дітей.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці Г. Забрянського, П. Михайленка, Я. Кондратьєва, С. Уліцького та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правового змісту системи покарання неповнолітніх за дрібні злочини у післявоєнне десятиліття.

Результати дослідження. Проблема негативної поведінки неповнолітніх у післявоєнні роки стала настільки серйозною, що її навіть обговорювали на найвищому державному рівні. Так, у листопаді 1944 р. на засіданні РНК УРСР під головуванням голови уряду М.С. Хрущова було проаналізовано стан дисципліни серед учнів київських шкіл та прийнято спільну постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому республіки, яка передбачала багатопланові заходи з профілактики правопорушень серед юних громадян. Цим документом рекомендувалося справи на неповнолітніх порушників норм суспільної поведінки без зволікань передавати органам НКВС, а судовим органам не зупинятися перед найсуворішими репресивними заходами [7, арк. 158, 161].

Зростав і рівень злочинності серед неповнолітніх. Так, якщо на початок 1950-х рівень злочинності загалом знижувався, то серед неповнолітніх (від 12 до 18 років) він, навпаки, зростав (табл. 1) [9, арк. 73-79].

У повоєнні роки рівень злочинності серед неповнолітніх був ще вищим, хоча також переважали дрібні правопорушення. Відповідно, за такі правопорушення неповнолітніх недоцільно було направляти в трудові колонії. Для вирішення ситуації РНК СРСР ухвалила 15 червня 1943 р. постанову № 659 «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю і хуліганством», якою дозволялося органам НКВС, крім дитячих трудових колоній, створювати і дитячі трудові виховні колонії. До них скеровувались неповнолітні віком від 11 до 16 років, які були схильними до правопорушень, серйозно відставали в загальноосвітній підготовці й потребували строго педагогічного контролю й нагляду за своїм вихованням, а саме: 1) безпритульні, які взагалі не мали батьків або тривалий час проживали без батьків і не мали постійного місця проживання; 2) затримані за дрібне хуліганство, дрібні крадіжки та інші незначні злочини, за які порушувати кримінальні справи було недоцільно; 3) вихованці дитячих будинків, які систематично порушували внутрішній розпорядок і дезорганізували навчально-виховний процес у дитячому будинку [2, с. 25]. На виконання постанови РНК СРСР Наркомат юстиції СРСР, НКВС СРСР і Прокуратура СРСР розробили й видали 21 червня 1943 р. інструкцію «Про порядок направлення і терміни утримання неповнолітніх у трудових виховних колоніях НКВС СРСР», встановивши такі підстави для направлення у трудові виховні колонії:

1) для безпритульних та бездоглядних дітей і підлітків – висновок начальника дитячого приймальника-розподільника, затверджений начальником УНКВС області;

2) для вихованців дитячих будинків – спільний висновок начальника УНКВС і завідуючого обласним відділом народної освіти;

3) для затриманих за хуліганство, дрібні крадіжки та інші незначні правопорушення – висновок судового органу, погоджений із прокурором або висновок органу міліції, затверджений начальником УНКВС області та погоджений з прокурором.

Вихованці могли утримуватися у трудових виховних колоніях до досягнення ними 16 років. Якщо вихованцю виповнювалося 16 років, але він не встиг здобути якусь спеці-

Таблиця 1

Притягнуто до кримінальної відповідальності неповнолітніх за:	1953 рік	1954 рік
Навмисне вбивство	51	62
Необережне вбивство	24	34
Завдання тілесних ушкоджень	166	347
Статеві злочини	211	258
Хуліганство	574	657
Розкрадання соціалістичної власності	1235	1354
Крадіжки особистої власності	1262	1345
Всього:	3887	4198

альність, то адміністрації колонії дозволялося продовжити йому термін перебування ще на один рік.

Перебування у трудовій виховній колонії не вважалося кримінальним покаранням і, відповідно, не розглядалося як судимість, але водночас воно було серйозним видом профілактики й попередження можливої суспільно небезпечної поведінки неповнолітнього [6, с. 18].

І все ж необхідно відзначити, що, незважаючи на такий дещо ліберальний підхід до окремої категорії неповнолітніх, які вчиняли незначні правопорушення, карні репресії досить жорсткого характеру (якщо не жорстоко) все ж застосовувалися до неповнолітніх «крадіїв», особливо у другій половині 1947 р. Це була відповідь радянського режиму на значне зростання крадіжок у другій половині 1946 р. – першій половині 1947 р., зумовлених голодом. З метою попередження цих крадіжок Президія Верховної Ради СРСР ухвалила 4 червня 1947 р. два укази – «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян», які фактично поглинули закони від 7 і 22 серпня 1932 р. Залежно від обставин (чиє майно розкрадалося, злочин скоєно одноосібно чи групою, вперше чи повторно тощо) передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі від 5 до 25 років з конфіскацією чи без такої власного майна злочинця. Смертна кара, як це було в законах від 7 і 22 серпня 1932 р., не передбачалася, оскільки указом ПВР СРСР від 26 травня 1947 р. її було відмінено (знову відновлено указом ПВР СРСР 12 січня 1950 р. за такі злочини, як: зрада Батьківщині, шпигунство, диверсія, а з 6 травня 1953 р. – і за вбивство при обтяжуючих обставинах) [4, с. 322].

За даними довідки Прокуратури УРСР у другій половині 1947 р. серед десятків тисяч покараних за новими указами було й чимало неповнолітніх підлітків у віці 16–17 років.

Загалом, «суспільна небезпека» від завданої неповнолітніми шкоди не була вже аж такою значною порівняно з тим, як надалі зламала їхні долі держава. Адже вони посягали на державну чи колгоспну власність не з корисливих мотивів (збагачення), а були гнані голодом, який певною мірою посилювала й сама держава, допомагаючи зерном країнам Західної Європи. Однак під час винесення вироків суди керувалися не стільки морально-виховними підходами щодо неповнолітніх, скільки політико-ідеологічними обставинами, що, зауважимо, завжди було властиве радянського режиму як у 20–30-х рр., так і в повоєнні роки.

Водночас зазначимо, що оскільки наслідки голоду 1946–1947 рр. для західних областей не були такими відчутними, як для інших регіонів УРСР, а крім того, так звана «суцільна колективізація» розпочалася в примусовому порядку лише з другої половини 1948 р., то фактів покарання неповнолітніх за розкрадання колгоспного майна в зазначений період у довідці Прокуратури УРСР не зафіксовано [8, с. 247–248].

Як свідчить аналіз статистики неповнолітньої злочинності другої половини 1940-х та впродовж 1950-х рр., найбільш поширеним не лише серед неповнолітніх, а й серед осіб старших 18-ти років було хуліганство. Так, у 1947 р. за хуліганські дії судами було позбавлено волі 4545 осіб, у 1948 р. – 7718, у 1949 р. – 9798, у 1950 р. – 10 757 осіб, а за I півріччя 1951 р. – 6154 особи. Серед засуджених понад 30% становили підлітки і молодь у віці від 14 до 25 років [11, арк. 235–243].

У відповідності зі ст. 70 КК УРСР за хуліганські дії, залежно від їх виду і обставин вчинення, передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на термін від одного до 10 років [5, с. 24].

Постійне збільшення кількості осіб, засуджених за хуліганство, вимагало внести певні зміни в законодавство як щодо кваліфікації даного злочину, так і покарання. Перший крок щодо неповнолітніх було зроблено постановою РНК СРСР від 15 червня 1943 р., згідно з якою за так зване «дрібне хуліганство» неповнолітніх направляли до трудових виправних колоній. А 18 січня 1957 р. ПВР УРСР ухвалила указ «Про відповідальність за дрібне хуліганство», яким офіційно розділила хуліганство на «дрібне» і «злісне». До дрібного відносилися дії, виражені «в порушенні громадського порядку і спокою, образливій неповазі до громадян, лихослів'ї та в інших непристойних вчинках у громадських місцях». А всі інші види хуліганських дій відносилися до категорії «злісних», за які наступало покарання за ст. 70 КК УРСР, а саме: 1) якщо хуліганські дії вчинялися на підприємствах і установах, то каралися одним роком позбавлення волі; 2) якщо хуліганські дії супроводжувалися злісним буйством або безчинством, вчинялися повторно або тривали впродовж певного часу, незважаючи на попередження правоохоронних органів, вирізнялися надмірним цинізмом чи наглистю, були вчинені групою осіб або ж були вчинені проти неповнолітніх чи жінок, то каралися п'ятьма роками позбавлення волі; 3) якщо хуліганські дії

привели в кінцевому результаті до вбивства, згвалтування, тяжких тілесних ушкоджень чи підпалу, то каралися десятима роками позбавлення волі [5, с. 24].

Дрібне хуліганство, вчинене особами, яким виповнилося 18 років, каралося арештом від 3-х до 15-ти діб з утриманням в камері попереднього затримання при рай(міськ)відділі або ж у найближчій тюрмі з використанням арештованого впродовж всього терміну на фізичних роботах. За час знаходження під арештом заробітна плата за місцем постійної роботи арештованому не виплачувалася.

Матеріали про дрібне хуліганство до суду направляли органи міліції, які впродовж доби одноосібно розглядалися суддею народного (районного) суду в присутності затриманої особи, яка вчинила хуліганську дію, а за необхідності – з викликом свідків [1, с. 706; 4, с. 325].

Важливе значення для профілактичної роботи з попередження дитячої злочинності мала постанова №1099 РМ СРСР від 4 жовтня 1957 р. «Про заходи покращення роботи серед дітей поза школою і попередження дитячої бездоглядності», яка зобов'язувала створювати дитячі спортивні майданчики при школах і будинкоуправліннях, батьківські комітети і комісії сприяння при всіх домоуправліннях для організації роботи з дітьми працевлаштовувати підлітків, які досягнули 16 років, на підприємствах і колгоспах, направлених комісіями сприяння. Постановою посилювалася і роль та відповідальність педагогічних колективів навчальних закладів, які повинні були більш цілеспрямовано і змістовно організувати дозвілля дітей при школах та за місцем проживання в позашкільний час. Посилювалася й адміністративна відповідальність батьків за вихованням дітей, особливо тих, які не контролювали їх дозвілля, що призводило до вчинення протиправних дій.

Наприкінці 1958 р. було дещо лібералізовано і репресивний підхід щодо покарання неповнолітніх [2, с. 25]. Зокрема, Верховна Рада СРСР запровадила указом від 25 грудня 1958 р. нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» замість діючих із 1924 р. «Основних початків кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». У цьому загальносоюзному законодавчому акті було визначено основні принципи й загальні положення кримінального законодавства, завдання кримінального права та основи кримінальної відповідальності; дано єдине і чітке тлумачення злочину, види співучасті у злочині, види покарань та визначено обставини, за яких могло бути пом'якшене або посилене покарання.

Щодо неповнолітніх, то була піднята нижня вікова межа за окремі особливі види злочинів із 12 до 14 років, а за злочини загального характеру – із 14 до 16 років. Зокрема, в ст. 10 – «Відповідальність неповнолітніх» відзначалося, що «кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до скоєння злочину виповнилося шістнадцять років. Особи, які скоїли злочин у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вбивство, умисне нанесення тілесних ушкоджень, які спричинили розлад здоров'я, згвалтування, розбійний напад, крадіжку, злісне хуліганство, умисне знищення або пошкодження державного, громадського або особистого майна громадян, що призвели до тяжких наслідків, а також за умисно вчинені дії, що могли призвести до аварії поїзда». А якщо суд дійде висновку, що злочин, скоєний неповнолітнім у віці до 18 років, «не являє собою великої суспільної небезпеки» і його виправлення можливе без застосування кримінального покарання, то до неповнолітнього можна застосувати «примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням». Види примусових заходів виховного характеру і порядок їх застосування визначалися чинним законодавством союзної республіки. У ст. 23 відзначалося, що в разі призначення міри покарання особі, якій не виповнилося 18 років, «термін позбавлення волі не може перевищувати десять років».

Щодо смертної кари (ст. 22), то вона передбачалася за «зраду Батьківщині, шпигунство, терористичний акт, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах», а також за інші злочини, передбачені законодавством Союзу РСР, однак їй не підлягали особи, які не досягли до скоєння злочину 18-річного віку, а також жінки, які перебували у стані вагітності на час скоєння злочину чи на час винесення вироку. Крім того, смертна кара не могла бути приведена в дію, якщо на час виконання вироку особа жіночої статі була вагітна» [3].

Наслідки запровадження нових «Основ кримінального законодавства...» уже достатньо переконливо проявилися в статистиці підліткової злочинності за 1959 р. Як відзначалося в довідці МВС УРСР від 20 січня 1960 р. за підписом в. о. міністра В. Гайдамаки, якщо в I-му півріччі 1959 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1832 особи у віці до 18 років, то в II півріччі 1959 р. – лише 1137 осіб, що було на 38% менше. За словами в. о. міністра МВС, «багато матеріалів про протиправні вчинки, які не становили великої суспільної небезпеки, передавалися на розгляд трудових колективів», у тому числі й матеріали на підлітків. Такий приклад-

ний колективний осуд приносив значно більше користі у профілактично-виховному значенні, ніж позбавлення волі, яке здебільшого покараного ще більше озлоблювало [4, с. 326; 10, арк. 215].

Про посилення боротьби зі злочинністю та розширення форм профілактичних заходів говорилося і в закритому листі ЦК КПРС «Про підвищення ролі громадськості у боротьбі зі злочинністю і порушенням громадського порядку» від 5 листопада 1959 р. На виконання цих вказівок органами міліції на рівні всіх структурних підрозділів були розроблені плани заходів, проведено республіканську нараду начальників УМВС, кушові наради начальників відділів кримінального розшуку, боротьби з розкраданням соціалістичної власності, дізнання обласних управлінь МВС; працівниками апарату МВС надано практичну допомогу УМВС 11 областей, в тому числі Львівській, Закарпатській та Станіславській областям, а також про хід виконання запланованих заходів постійно доповідалося на засіданнях Колегії МВС УРСР [4, с. 326; 10, арк. 204].

Висновки. Таким чином, кримінальне законодавство щодо неповнолітніх пройшло шлях від жорсткого регламентування покарань у вигляді позбавлення волі, що було характерно в умовах війни та перших повоєнних років, до його часткової лібералізації наприкінці 1950-х років, що проявилось у збільшенні віку, за досягнення якого неповнолітніх можна було притягувати до кримінальної відповідальності, а також у посиленні профілактичної роботи, що, відповідно, позначилося на спаді кількості неповнолітніх, позбавлених волі.

Список використаних джерел:

1. Борьба с преступностью в Украинской ССР / авт. очерка и сост. сб. документов П.П. Михайленко ; Министерство охраны общественного порядка СССР. – Киевская высшая школа. – К., 1967. – Т. 2 : 1926–1967. – К. : [б.и.], 1967. – 952 с.
2. Забрянский Г.И. Наказание несовершеннолетних и его региональные особенности / Г.И. Забрянский. – М., 2000. – 150 с.
3. Закон СССР от 25.12.1958 г. об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета СССР, 1959. – № 1. – Ст. 6.
4. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 2000. – Том 3. : 1946-1990. – 616 с.
5. Уголовный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июня 1942 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. – 104 с.
6. Улицкий С.Я. Борьба с преступностью в период Отечественной войны : [учеб. пособие по уголов. праву и криминологии] / С.Я. Улицкий ; науч. ред. А.Г. Корчагин ; М-во образования РФ. – Дальневост. гос. ун-т. Юрид. ин-т. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. – 27 с.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 7. – Арк. 158, 161.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5465 (Вопросы МВД и МГБ. 10.01. – 31.07.1948 г. на 395 листах). – 395 арк.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4088. – Арк. 73-79.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5138. – 267 арк.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 875. – 275 арк.